

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.41>

Marzena Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*, wyd. Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2016, ss. 436, ISBN 978-83-64103-05-6.

Mająca charakter analityczno-syntetyczny książka Marzeny Liedke jest rezultatem wieloletnich badań o charakterze demograficznym prowadzonych nad magnacką rodziną w dobie wczesnonowożytnej. Zainteresowania badawcze autorki koncentrują się wokół zagadnień związanych ze stanem świadomości narodowej i religijnej szlachty oraz możliwych ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. Szczególną uwagę przykłada do recepcji wyznań reformowanych i katolicyzmu przez szlachtę ruską Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz powiązanych z tym procesów kulturowej i językowej polonizacji. Do ważniejszych publikacji Marzeny Liedke należy zaliczyć m.in. monografię pt. *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformowanych* (Białystok 2003) oraz przygotowaną wspólnie z Piotrem Guzowskim edycję źródłową pt. *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637* (Warszawa 2011).

Recenzowana praca stanowi próbę odpowiedzi na pytania związane z długością trwania małżeństwa wśród przedstawicieli litewskich rodów magnackich oraz ich możliwościami prokreacyjnymi. Jak zauważyła M. Liedke, dotychczasowe polskie badania demograficzne nad rodziną staropolską koncentrowały się głównie na „niższych warstwach społecznych” (s. 11), wobec których możliwości badawcze są znacznie większe, choćby dzięki istnieniu źródeł o charakterze statystycznym (metryk kościelnych czy spisów ludności). Autorka dostrzegła więc w historiografii polskiej wyraźny brak badań nad rodziną magnacką (s. 14).

Głównym celem recenzowanej pracy jest zatem wyliczenie podstawowych wskaźników demograficznych z jednej strony „wyznaczających i warunkujących cykl życia jednostki” (s. 15), z drugiej zaś funkcjonowanie w strukturach rodziny przedstawicie-

li dziewięciu wybranych domów magnackich, posiadających swoje majątki w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹. Autorka zgromadziła i poddała analizie dane o przedstawicielach zarówno rodów, które charakteryzowały się na przestrzeni trzech stuleci ugruntowaną pozycją, jak i wygasających lub awansujących w badanym okresie do grona magnackiego. Wytypowana przez nią zbiorowość obejmuje 500 mężczyzn oraz 384 kobiety (s. 37) z następujących rodów: Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie, Ogińscy, Sapiehowie, Kiszkwie, Hlebowiczowie, Pocijowie, Tyszkiewiczowie, Pacowie². Pojawia się pytanie, jaki czynnik wykluczył z owych badań inne rody, np. Zawiszów, którzy również koncentrowali swoje majątki na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wydaje się, że wskazane w pracy kryteria wytypowania rodów nie są sformułowane dokładnie, przez co pozostawiają pewien niedosyt. Autorka starała się ustalić: w jakim wieku mężczyźni i kobiety zawierali pierwsze małżeństwa; jak długo trwały pierwsze oraz kolejne związki małżeńskie; jaka była liczba dzieci w rodzinie; jak długo żyły osoby, które osiągnęły dorosłość; a także jaka była przewidywana długość życia osób osiągających określony wiek. Innym ważnym celem, jaki wyznaczyła sobie M. Liedke, było porównanie uzyskanych danych z parametrami demograficznymi dotyczącymi grup społecznych z krajów zachodnioeuropejskich, w tym z Anglii, Francji, Niemiec czy Portugalii, zbliżonych do magnaterii. Trzecim zadaniem, jakie zostało wskazane we wstępie, było „osadzenie” uzyskanych wyników w kontekście społecznym (s. 15–16) – zwłaszcza wskazanie strategii, zgodnie z którymi były zawierane przez magnaterię małżeństwa, określenie czynników, które doprowadzały do przerwania funkcjonowania rodziny, czy też charakterystyka problemów związanych z wdowieństwem.

Podstawę źródłową pracy M. Liedke stanowią zarówno źródła rękopiśmienne, zebrane w bibliotekach oraz archiwach Polski³ i Litwy⁴, jak i drukowane, a także opracowania genealogiczne oraz genealogiczno-heraldyczne. Należy jednak zauważyć, że praca ta oparta jest przede wszystkim na zgromadzonej z dużą pieczołowitością literaturze przedmiotu, zwłaszcza na monografiach rodów oraz biografiach poszczególnych osób, czerpanych w dużej mierze z *Polskiego słownika biograficznego* (PSB). Na podstawie zgromadzonego materiału autorka stworzyła obszerną „bazę danych” (s. 22), do której niestety czytelnik nie ma dostępu, a jak deklaruje M. Liedke, jest ona niezbędna do zgłębiania podjętej problematyki⁵. Badaczka stwierdza, że niektóre z materiałów rękopiśmiennych zostały przez nią wykorzystane „tylko sporadycznie” (s. 36).

¹ W granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego po unii lubelskiej, zob. recenzowana praca, s. 22.

² Oprócz wspomnianych przedstawicieli dziewięciu rodów magnackich okazjonalnie są uwzględniani przedstawiciele dziesiątej rodziny – Ciechanowieckich.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD) (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, Archiwum Potockich z Łańcuta); Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu (Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku.

⁴ Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie; Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie.

⁵ Zawiera ona dane o faktach genealogicznych, czyli: dacie urodzenia, dacie pierwszego ślubu i śmierci oraz liczbie dzieci.

Taki stan rzeczy tłumaczy m.in. faktem, że „[...] korespondencja, zwłaszcza Radziwiłłów, była już analizowana także przez innych badaczy piszących np. o relacjach i perypetiach małżeńskich, czy roli kobiety [...]” (s. 36–37). Mając więc do czynienia z materiałem przebadanym, postanowiła sięgnąć głównie do opracowań, nie zaś do samych źródeł (s. 37). Nie zmienia to jednak faktu, że Radziwiłłowska korespondencja została wykorzystana przez M. Liedke w omawianej pracy najszerzej, choć z pewną niekonsekwencją. Trudno stwierdzić, jakimi kryteriami w wyborze listów kierowała się autorka. W przypadku tego akurat rodzaju badaczka sięgnęła do korespondencji np. pierwszej małżonki Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej⁶, gdy tymczasem w Archiwum Radziwiłłów (w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie) przechowywane są również listy (560 sztuk) drugiej żony wojewody wileńskiego Anny z Mycielskich Radziwiłłowej (żony najpierw Leona Radziwiłła kuzyna „Rybeńki”)⁷. Korespondencja „drugiej pani na Nieświeżu”, pozostającej do niedawna na marginesie zainteresowań polskich badaczy⁸, dostarcza wielu cennych informacji także z zakresu danych genealogicznych. Wydaje się również, że takowych, w odniesieniu do innego rodu, mianowicie Sapiehów, mogą dostarczyć listy ze zbioru znajdującego się w Bibliotece im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (fond 139).

Autorka zrezygnowała również z analizy materiału źródłowego, jakim są księgi metrykalne, twierdząc, że „dane o chrztach, ślubach i pogrzebach magnackich nie zawsze były do nich wpisywane” (s. 36). Jak dalej wyjaśnia: „[...] zebranie tych informacji, które się w nich znajdują, było utrudnione, a czasem wręcz niemożliwione przez rozproszenie notatek metrykalnych w księgach poszczególnych parafii, do których należały miejscowości, w których rezydowały rodziny magnackie” (s. 36). Bez wątpienia rozproszenie metrykaliów jest duże, znajdują się one w ośrodkach w Polsce, na Litwie, Ukrainie czy Białorusi. Należy jednak mieć na uwadze to, że zwłaszcza w przypadku magnaterii zarówno chrzest, jak i zaślubiny były uroczystościami, które planowano z odpowiednim wyprzedzeniem, tak aby zapewnić im nie tylko właściwą oprawę, ale przede wszystkim widzów (zwłaszcza od drugiej połowy XVII w., kiedy następuje

⁶ W zestawieniu bibliograficznym M. Liedke podaje, że z Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt. AR) w AGAD, z działu IV wykorzystala m.in. sygn. „657–600”. Listy Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej mają sygnatury od 657 do 670, zob. recenzowaną pracę, s. 395.

⁷ AGAD, AR, dział IV, sygn. 612–621. Wniosek ten został wysunięty m.in. na podstawie tego, że autorka ani razu w swej pracy nie użyła odwołania do korespondencji drugiej żony „Rybeńki”, zob. recenzowaną pracę, s. 216, 230, 234, 294, 304–305.

⁸ Bernadetta MANYŚ, *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w listach do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, [in:] *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. Bożena POPIOŁEK, Urszula KICIŃSKA, Agnieszka SŁABY, Warszawa 2016, s. 171–185; Agnieszka JAKUBOSZCZAK, Bernadetta MANYŚ, *Obraz małżeństwa Anny z Mycielskich i Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w listach „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, [in:] *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. Bernadetta MANYŚ, Michał ZWIĘRZYKOWSKI, Poznań 2016, s. 185–201; Małgorzata Ewa KOWALCZYK, *„Żona śliczna, pocziwa i wszelkich cnót pełna”, czyli historia życia Anny Ludwiki z Mycielskich u boku dwóch Radziwiłłów (Leona Michała, a po jego śmierci Michała Kazimierza „Rybeńko”)*, [in:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. Mirosław NAGIELSKI, Karol ŻOJDŹ, Warszawa 2017, s. 321–332.

teatralizacja uroczystości rodzinnych). Ci zaś gromadzili się podczas np. obrad Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dlatego też zjeżdżający do Wilna magnaci wielokrotnie chrzcili swe dzieci lub wydawali za mąż córki m.in. podczas pobytu w litewskiej stolicy. Występowali oni wówczas do biskupa z prośbą o wyrażenie zgody na zawarcie związku małżeńskiego np. w kościele katedralnym czy też ograniczenie liczby zapowiedzi przedślubnych, wymaganych przez Kościół katolicki. Informacje na ten temat nie były wpisywane bezpośrednio do ksiąg metrykalnych. Tak zwane *testimonium* (świadcstwo, zeznanie) zapisywano na luźnych kartkach, które jedynie przedkładano do księgi. Ich wyszukanie zatem jest znacznie łatwiejsze niż przeczesywanie „gąszczu” zapisów w księgach. Zawierają one takie wiadomości, jak: kto, z kim, gdzie, kiedy, w obecności jakich świadków oraz przy błogosławieństwie którego duchownego wstępował w związek małżeński lub kto, gdzie, kiedy przyjmował chrzest św.⁹ Bardzo wiele takich świadectw, pochodzących z XVII i XVIII w., odnajdujemy w księgach metrykalnych jednej z wileńskich świątyń, przechowywanych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym¹⁰. Mogłyby one wnieść wiele informacji uzupełniających lub posłużyć do weryfikacji danych znajdujących się już w obiegu naukowym. Bez odpowiedzi musi pozostać pytanie, na ile zawarte w nich dane wpłynęłyby na będące w tej pracy kluczowymi statystyki.

Podobnie cennych wiadomości, w odniesieniu do żyjących w XVIII w. przedstawicieli magnaterii, dostarczyłaby analiza osiemnastowiecznych gazet¹¹. Pamiętaj jednak należy, że i ona nasycona jest mylnymi danymi, wymagającymi weryfikacji. Na jej łamach odnajdujemy m.in. wiadomości dotyczące zawarcia związku małżeńskiego (kiedy, gdzie, kto z kim, w obecności jakich świadków i jakiego duchownego), szczególnie rozwiązania ciąży (data narodzin oraz otrzymane imię) bądź też informacje o komplikacjach, które wystąpiły podczas porodu zakończonych zgonem matki (często ze wskazaniem wieku, w którym zmarła) i/lub dziecka, przede wszystkim zaś donosy informujące o dacie i okolicznościach śmierci.

Konstrukcja książki jest logiczna. Licząca 436 stron praca oprócz wstępu, podsumowania, wykazu skrótów, spisu wykresów (24) i tabel (12), bibliografii, indeksu osób, streszczenia w języku angielskim, składa się z siedmiu rozdziałów, które można zestawić w trzy zasadnicze części¹². Pierwsza dotyczy zagadnień związanych z pod-

⁹ Bernadetta MANYŚ, *Uroczystości rodzinne w Wilnie w czasach Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014, s. 44–81.

¹⁰ Takie świadectwa, z lat 1700–1774, znajdują się np. w księgach metrykalnych kościoła św. św. Janów, zob. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 604, op. 10, nr 5, 6, 7, 8, 9; mf. 11.

¹¹ „Kurier Polski”, „Kurier Litewski”, „Gazety Wileńskie”, „Gazeta Warszawska” i inne.

¹² Rozdział I: *Podstawy prawne funkcjonowania rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim* (s. 53–92); rozdział II: *Demografia rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Wybrane problemy* (s. 93–164); rozdział III: *Demografia rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim na tle elit zachodnioeuropejskich* (s. 165–186); rozdział IV: *Powstanie nowej rodziny magnackiej* (s. 187–256); rozdział V: *Mężczyzna, kobieta i dziecko w rodzinie magnackiej – pozycja i role społeczne* (s. 257–290); rozdział VI: *Rozpad rodziny magnackiej i jego konsekwencje* (s. 291–342); rozdział VII: *Osoby samotne w rodzinie magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim* (s. 343–380).

stawami prawnymi zawarcia związku małżeńskiego i założenia rodziny przez magnatów w Wielkim Księstwie Litewskim, w obrębie z jednej strony prawa kanonicznego Kościołów: rzymskokatolickiego i unickiego, prawosławnego, protestanckich, z drugiej zaś prawa świeckiego. Nasuwa się kilka uwag na marginesie tej części pracy. Pisząc o ustaleniach umożliwiających zawarcie małżeństwa w Kościele katolickim po soborze trydenckim, autorka słusznie sięgnęła do *Dokumentów soborów powszechnych* (t. 4: (1511–1870), Kraków 2004), jak i do pracy księdza Józefa Pelczara pt. *Prawo małżeńskie katolickie z uwzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, Prusach i w Królestwie Polskim* (Kraków 1885). Kluczowe dla owych rozważań wydają się jednak postanowienia synodów diecezji działających na terenach objętych badaniami M. Liedke, których w tej pracy brakuje. Ich istota polega m.in. na tym, że to w nich pojawiały się regulacje najbliższe stosowanej praktyce. I tak np. dla diecezji wileńskiej¹³ i łuckiej¹⁴ opracowane i wydane zostały przez Jakuba Sawickiego statuty synodów tychże diecezji¹⁵. Pisząc zaś o wieku komunijnym, należałoby sięgnąć do artykułu księdza Stanisława Hołodoka, poświęconego komunii św. wiernych w diecezji wileńskiej¹⁶. Na jego kartach odnajdujemy charakterystykę osób, które ten sakrament mogły przyjmować¹⁷.

Do tej części pracy można zaliczyć również drugi rozdział książki, w którym autorka zajęła się wybranymi zagadnieniami dotyczącymi demografii rodziny magnackiej. Przeanalizowała takie parametry, jak: wiek, zarówno mężczyzn i kobiet w chwili zawarcia pierwszego małżeństwa, trwanie małżeństw – pierwszego oraz kolejnych, liczbę dzieci, zarówno urodzonych, jak i tych, które dożyły wieku dorosłego, a także długość trwania życia osób, które dożyły dorosłości. Ustalenia autorki w tej kwestii są przeprowadzone z dużą skrupulatnością. W sposób znaczący poszerzają i uzupełniają wiedzę na temat choćby np. wieku, w którym dochodziło do zawarcia pierwszego małżeństwa przez mężczyzn (ten zaś wynosił średnio nieco ponad 27 lat), jak i kobiety (średnio 19 lat) (s. 93–111). Podkreślenia wymaga to, że są to dane wynikające ze stosowanej praktyki, a nie uregulowane przepisami.

Drugą część pracy stanowi rozdział trzeci, który poświęcony został demografii rodziny magnackiej Wielkiego Księstwa Litewskiego ukazanej na tle elit zachodnio-europejskich. Podkreślić należy, że jest to pierwsza tego typu próba zestawienia i porównania dotychczasowych wyników badań z ustaleniami historyków zajmujących się problemami demograficznymi elit zachodnich. Na uwagę zasługuje to, że autorka zapoznała również czytelnika z metodyką badań prowadzonych na Zachodzie. Niezwykle interesujące są zwłaszcza te części pracy, w których swoje wyniki badań konfron-

¹³ Schemat organizacji diecezji wileńskiej, żmudzkiej i łuckiej zob. Stanisław LITAK, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 82, 83. O granicach diecezji wileńskiej zob. też: Tadeusz KRAHEL, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, Studia Teologiczne, t. 5–6: 1987–1988, s. 15–18.

¹⁴ S. LITAK, op.cit., s. 83.

¹⁵ Jakub SAWICKI, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 2: *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948; t. 3: *Synody diecezji łuckiej i ich statuty*, Warszawa 1949.

¹⁶ Stanisław HOŁODOK, *Komunia św. wiernych w diecezji wileńskiej XVI–XVIII wieku*, Studia Teologiczne, t. 2: 1984, s. 105–142.

¹⁷ *Ibid.*, s. 109–112.

tuje ona z ustaleniami badaczy angielskich czy portugalskich. Dochodzi do wniosku, że jedynie wiek wstępowania Litwinów w pierwszy związek małżeński jest podobny do tego, w którym czyniła to arystokracja zachodnioeuropejska (s. 185). W przypadku pozostałych parametrów demograficznych dostrzegalne są wyraźne różnice, których przyczyn doszukuje się m.in. w niższym standardzie życia oraz opieki medycznej, zwłaszcza położnictwa.

Na trzecią, ostatnią i największą część pracy składają się cztery rozdziały (IV, V, VI, VII), które ściśle dotyczą zagadnień związanych z powstaniem rodziny magnackiej, jej funkcjonowaniem oraz rozpadem (wraz z konsekwencjami). Autorka uwzględniła więc szeroko kontekst społeczny, w ramach którego przeanalizowała strategię małżeńskie magnaterii, biorąc pod uwagę różnorodne kryteria wyboru partnera życiowego (m.in. wiek, pochodzenie, wyznanie, sytuację ekonomiczną, pozycję polityczną partnera, uczucie, „czystość” partnerki czy „dziedziczenie” partnerki). Stwierdziła, że wpisywały się one w europejskie wzory wyboru małżonka i realizowały świecki model małżeństwa. Warto na marginesie rozważań tej części pracy zauważyć, że zdecydowanie nie zawiera ona przykładów charakteryzujących w tym zakresie Sapiehów czy Paców. Gdy autorka podejmuje analizę konkretnych przypadków, brakuje w niej precyzji. Widać to np. w przypadku omawianych małżeństw Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”. Pisząc o „dziedziczeniu” przez „Rybeńkę” Anny z Mycielskich, wypada dodać, że w gruncie rzeczy czynników, które zaważyły na tym właśnie małżeństwie, było co najmniej kilka. Po pierwsze, 25-letnia Anna Ludwika wywodziła się z wielkopolskiego domu, który był dobrze znany Michałowi Kazimierzowi¹⁸. Po drugie, Anna z Leonem była wychowywana oraz kształcona, także literacko przez Franciszkę Urszulę z Wiśniowieckich Radziwiłłową¹⁹, wspomnianą pierwszą żonę „Rybeński”. Po trzecie, dla młodej wdowy (choć życiowo już doświadczonej), zmagającej się po śmierci Leona Michała Radziwiłła z problemami finansowymi, zamążpójście za hetmana wielkiego, wojewodę wileńskiego, jednego z największych magnatów ówczesnych czasów, było szansą poprawy jej sytuacji majątkowej, a przede wszystkim gwarantem lepszej przyszłości dla czwórki dzieci (a nie – jak pisze M. Liedke – jednego syna, s. 230) pochodzących z pierwszego małżeństwa. Po czwarte, zainteresowana kwestią zaślubin córki z magnatem była również Weronika z Konarzewskich Mycielska, matka Anny Ludwiki, której zależało na pozostaniu w strefie opieki i wpływów „Rybeński”. Po piąte, wiek Anny oraz posiadanie przez nią dzieci były dowodem dla Michała na to, że będzie mógł zostać jeszcze wielokrotnie ojcem, głównie synów. W końcu uczucie Anny, którego dowód dawała w każdym pisanym do niego liście. W tym kontekście należy stwierdzić, że to, iż była ona wcześniej żoną Radziwiłła, jest jedynie jedną z wielu przyczyn, które miały wpływ na podjętą decyzję o wyborze Anny. Wydaje się, że M. Liedke rozważając kwestie małżeńskie, czyni to z męskiej perspektywy. Tymczasem idąc za historiografią zagraniczną, warto byłoby przyjąć w analizie również optykę kobiecą.

¹⁸ O kontaktach „Rybeński” z Maciejem Mycielskim zob. *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. Michał ZWIERZYKOWSKI, Warszawa 2015, s. 289, 294, 296–297.

¹⁹ Barbara JUDKOWIAK, *Franciszka Urszula Radziwiłłowa w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*, Poznań 2013, s. 57.

Autorka przedstawiła również model rynku matrymonialnego, wskazując na ograniczenia, z jakimi zmagano się, dokonując wyboru odpowiedniej kandydatki czy kandydata na żonę lub męża. Doszła ona do wniosku, że ów rynek był „stosunkowo skromny”, z czym trudno się zgodzić, bo przecież przedstawiciele analizowanych rodzin, małżonków wybierali nie tylko z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Niezwykle zwięzłej, niczym „fotoreporterskiej” charakterystyce poddała ona rolę kobiety oraz mężczyzny w magnackiej rodzinie. W swoich ustaleniach autorka nie wychodzi poza to, co zostało już stwierdzone w historiografii. Osobną część pracy poświęciła dziecku, wyznaczając granice dzieciństwa, charakteryzując stosunek do potomka, a także omawiając zagadnienia związane z jego wychowaniem i edukacją. Tu również w swoich ustaleniach pozostaje w granicach istniejących konstatacji.

W rozdziale szóstym przeanalizowała, w jaki sposób następował koniec danej rodziny. W tej kwestii poddała badaniom czynnik biologiczny (śmierć jednostki), jak i prawny (unieważnienie, separacja). Osobno omówiła konsekwencje, jakie przynosiła rodzinie śmierć żony i matki, jakie męża oraz ojca, a jakie dziecka. Podkreślenia wymaga to, że odniosła się ona także do rozpadu rodziny na skutek wyboru życia duchownego przez dotychczasowych małżonków. Ostatni rozdział tej części pracy poświęcony został kwestii celibatu definitywnego mężczyzn i kobiet.

Mimo że autorka szeroko ujęła omawianą problematykę, należy stwierdzić, że w tej właśnie części pracy w sposób najbardziej widoczny porusza się ona w sferze ustaleń poprzedników. Momentami narracja staje się bardziej syntetyczna niż analityczna, a M. Liedke niekoniecznie podejmuje polemikę. Dość często, omawiając różne zagadnienia, przywołuje te same przykłady, zwłaszcza radziwiłłowskie.

Dostrzegalny jest wielki trud włożony w drobiazgowie zebranie literatury. Nie oznacza to jednak, że zestawionej bibliografii nie można by poszerzyć o prace zwłaszcza litewskich historyków, jak np. o książkę Mindaugasa Paknysa dotyczącą kultury śmierci w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.²⁰ Warto byłoby również sięgnąć do innych prac Jolity Sarcevičienė (autorka wykorzystała tylko jeden artykuł) zajmującej się historią mentalną mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w., obrazem kobiety i rodziny w literaturze okolicznościowej w XVI i XVII w. oraz historią demografii²¹. Zapewne przydatna okazałyby się także praca Michela Vovelle’a pt. *Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność* (Gdańsk 2005).

²⁰ Mindaugas PAKNYS, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVII a.*, Vilnius 2008.

²¹ M. Liedke wykorzystała: Jolita SARCEVIČIENĖ, *Kobieta*, [in:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analiza i obrazy*, oprac. Vytautas ALIŠAUSKAS [i in.], tłum. Paweł BUKOWIEC, Beata KALĘBA, Beata PIASECKA, Kraków 2006. Zob. też monografię poświęconą obrazowi kobiety z rodów magnackich na Litwie w drugiej połowie XVI – pierwszej połowie XVII w.: Jolita SARCEVIČIENĖ, *Lietuvos didikės XVI a. II p. – XVII a. I p. proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai*, Vilnius 2005; oraz liczne artykuły, poświęcone sprawom historii kobiet i rodziny w Wielkim Księstwie Litewskim, m.in.: eadem, *Vyro ir žmonos santykių modelis XVI a. II p. – XVII a. I p. proginėje literatūroje LDK – patriarchytas ar partnerystė?*, [in:] *Kultūrų sankirtos*, Vilnius 2000, s. 189–215; eadem, „*Krikštas – tai ne gimimas, o laidotuvės – tai ne mirtis*”: *parapijų metrikų knygos istorinės demografijos ir šeimos tyrimų kontekste*, [in:] *Ministri historiae. Pagalbiniai istorijos mokslai LDK tyrimuose*, sud. Zigmantas KIAUPA, Jolita SARCEVIČIENĖ, Vilnius 2013, s. 451–472; eadem, *A Vessel of Sins Full of Virtues: the Ideal Image of the Female in the Occasional Writings*

Pewną trudność w odbiorze pracy, zwłaszcza w rozdziałach poświęconych ściślejszej analizie demograficznej (rozdziały II, III), stanowi gąszcz liczb, w których czytelnik może się pogubić. W tym miejscu należy podkreślić, że autorka próbowała temu zaradzić, prezentując część swoich wyników za pomocą wykresów i tabel, które zawsze opatrywała wyjaśniającym czy też uzupełniającym komentarzem. Rozważania statystyczno-demograficzne niosą to niebezpieczeństwo, że w owych liczbach niekiedy „umykają” ludzie i ich historie. Trudno jednak znaleźć „złoty środek” na pogodzenie syntetycznego ujęcia wyników badań z ich możliwie szeroką prezentacją.

Istotny problem stanowi natomiast brak wykazu osób, które zostały uwzględnione w badaniach. Czytelnik dysponuje jedynie liczbami: 500 mężczyzn oraz 384 kobiet, które ulegają różnicowaniu w zależności od analizowanego parametru demograficznego. Problemu tego nie rozwiązuje również indeks osób, który jest niekompletny, a i jego budowa jest co najmniej nieszablonowa. O tym, kto został ujęty w badaniach z danego rodu, dowiadujemy się bezpośrednio z toku narracji. Wykaz wszystkich tych osób, uzupełniony, tam gdzie to jest możliwe, takimi danymi, jak: data urodzenia, zawarcia pierwszego małżeństwa i śmierci oraz liczba dzieci, byłby niesłychanie cennym narzędziem zarówno w rękach historyka profesjonalisty, jak i amatora. Podobne narzędzia stanowiłyby drzewa genealogiczne, które znacznie ułatwiłyby odbiór treści.

Pewnego rodzaju utrudnieniem jest również to, że autorka w przypadku magnackich dzieci podaje jedynie ich ojców. Nie stanowi to problemu, gdy dany mężczyzna miał jedną żonę. Sprawa komplikuje się, gdy małżonek było więcej, a taki stan rzeczy występował nader często. Przykładem jest Hieronim Wincenty Radziwiłł (s. 84, przyp. 195; s. 99), o którym M. Liedke za każdym razem pisze jedynie „syn „Rybeński”. Był to oczywiście jedyny syn zrodzony z drugiej małżonki wojewody wileńskiego Anny z Mycielskich. Czytelnik (czytaj: np. student) może mieć zatem problem z identyfikacją niektórych osób.

Podsumowując, należy podkreślić, że książka M. Liedke stanowi pierwszą próbę scharakteryzowania rodziny magnackiej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Praca łączy w sobie zarówno badania o charakterze demograficznym, które wnoszą wiele nowych ustaleń w zakresie funkcjonowania rodziny magnackiej oraz jednostki, jak i nieco skonwencjonalizowane ujęcie społeczne. Podkreślenia wymaga to, że autorka podjęła próbę porównania wyników swoich analiz z wynikami badań nad elitami zachodnioeuropejskimi. Można stwierdzić, że wyznaczone w pracy cele udało jej się w znacznej mierze zrealizować. Książka mimo wskazanych uchybień jest godna polecenia badaczom różnych dziedzin i z pewnością będzie stanowiła podstawę do dalszej dyskusji historiograficznej.

Bernadetta Manyś (Poznań)

of the Grand Duchy of Lithuania in the Late 16th and Early 17th Centuries, Lithuanian Historical Studies, vol. 6, 2001, s. 23–54; eadem, *Idealny model kobiety w literaturze okolicznościowej (na przykładzie „Krotkiego wypisania sprawy przy śmierci ... Halżbiety z Szydłowca Radziwiłłowej” Cypriana Bazylika)*, [in:] *Radziwiłłowie: obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, red. Krzysztof STĘPNIK, Lublin, 2003, s. 61–68.